

Vélemény, vita

KÍNOS IGAZSÁG – AZ MTA TÖRTÉNETÉRŐL

INCONVENIENT TRUTH. ABOUT THE HISTORY OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Hargittai István

az MTA rendes tagja, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
istvan.hargittai@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A Magyar Tudományos Akadémia méltán az egyik legnagyobb bizalmat élvező intézmény a magyar közvéleményben. Az Akadémiába vetett bizalmat nem rendítheti meg, ellenkezőleg, erősítheti, ha szembenéz saját múltjával, és feltárja történeti tévedéseit is. Ennek szükségességére hívja fel a figyelmet a szerző, aki természettudományos kutató, és nem történész.

ABSTRACT

In Hungarian public opinion, the Hungarian Academy of Sciences is one of the most trusted institutions. This trust would not be diminished, rather, it would be strengthened if the Academy would face its own past and would reveal its tragic errors. The scientist author who is not a historian calls for such an evaluation of the history of the Academy.

Kulcsszavak: az MTA története, Horthy-korszak, antiszemitizmus, tagrevízió, Kádár-korszak, diszkriminatív választások

Keywords: the history of HAS, Horthy era, antisemitism, revision of membership, Kádár era, discrimination in elections

A Magyar Tudományos Akadémia a magyar közvéleményben méltán az egyik legnagyobb bizalmat élvező intézmény. Az Akadémiába vetett bizalmat nem rendítheti meg, ellenkezőleg, erősítheti, ha szembenéz saját múltjával, és feltárja történeti tévedéseit.

Az MTA 2013. májusi közgyűlésén volt egy elnöki expoze egy, az eredeti napirendben nem szereplő témáról. Ez az expoze a nagy érdeklődést kiváltó utcanév

átnevezésekről szóló akadémiai állásfoglalásra vonatkozott. Valójában nem volt akadémiai állásfoglalás, csak egy kis létszámú bizottság álláspontjáról volt szó, de a közvéleményben és hatásában is az MTA egészét érintette. Az elnöki expoze szándéka inkább tájékoztatás, semmint vitaindítás volt. Én azonban indítatva éreztem magamat arra, hogy hozzászóljak – egyébként közgyűlésen alig szoktam hozzászólni. Többek között elmondtam, hogy nem helyes egy ilyen bizottsági álláspontot úgy kezelni, mintha az az MTA állásfoglalása lenne. Kifejeztem azt is, hogy nem értettem egyet a bizottság megállapításaival. Hozzáteszem, hogy ha egyetértettem volna, ugyanúgy helyteleníteném azt, hogy egy ilyen bizottsági véleményt, mint az MTA állásfoglalását kezeljék.

Hozzászólásom indítéka az a félelem volt, hogy az MTA vezetése nem tud ellenállni esetleges politikai nyomásoknak. Attól ugyanúgy tartottam, hogy politikai nyomás híján is az MTA vezetése elébe mehet bizonyos valóságos vagy vélt elvárásoknak. Hozzászólásomban megemlíttem két történelmi példát, amelyekben az MTA abbéli igyekezetében, hogy valóságos vagy vélt elvárásoknak megfeleljen, rosszul vizsgázott. Az egyik példa az volt, hogy 1949-ben egész sor kiváló akadémikust, nem csak háborús bűnösöket, kizártak vagy visszaminősítettek. Ebben az esetben a történeteket valószínűleg nem is helyes elvárásnak való megfelelésként minősíteni, hiszen durva politikai beavatkozásról volt szó. A másik példa az MTA Horthy-korszakbeli működésére vonatkozott, amikor – egy-két kivétellel – zsidó tudóst az MTA nem választott tagjai közé. Nem tudok arról, hogy az MTA kapott volna erre vonatkozó utasítást, csak arról lehetett szó, hogy „megértette a kor szellemét”, és ennek megfelelően működött.

Megdöbbsentett, amit az MTA honlapján jelenleg is olvashatunk a Magyar Tudományos Akadémia történetéről abban a bekezdésben, amely a magyar tudományosság Horthy-korszakbeli helyzetéről szól, és felöleli egészen a II. világháború végéig terjedő időszakot. Idézem a teljes szöveget, amely után a következő rész már a háború utáni történettel foglalkozik.

„A háború és forradalmak után erősen akadozva indult újra az Akadémia munkája, mert a háborús infláció felemésztette vagyonának jelentős részét. A Trianon után az ország helyreállításában a kultúrának és tudománynak nagy szerepet szánó kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kunó [sic!] rendszeres államsegéllyel támogatta az intézményt. Anyagi stabilitását azonban csak az 1920-as évek végén szerezte vissza, amikor gróf Vigyázó Ferenc teljes vagyonát az Akadémiára hagyta. A földbirtokokban, ingatlanokban, pénzben, értékpapírokban és ingóságokban fekvő 16 millió pengős Vigyázó-hagyatéknak ettől kezdve évi 500–600 ezer pengőnyi jövedelmét fordították tudományos célokra: kutatások támogatására, pályadíjakra, könyvkiadásra. Sajátos kettősség jellemezte az Akadémiát a két világháború között. Szellemisége és vezetése makacsul őrizte 19. század végi avult konzervativizmusát, amely elsősorban a természettudományok elutasításá-

ban nyilvánult meg. Tovább rontotta ezek helyzetét, hogy [a] kutatásokra fordított támogatásokat mechanikusan osztották szét a három osztály hat alosztálya között, így a világszerte felfutóban lévő kémiára, biológiára, orvos- vagy műszaki tudományra csak a támogatás hatoda jutott a Természettudományi alosztály keretében. Ugyanakkor méltán világhírű természettudósok kerültek be az Akadémia tagjai közé, mint az első hazai Nobel-díjas, Szent-Györgyi Albert biokémikus, Kandó Kálmán gépészmérnök vagy Zemplén Géza kémikus.”¹

Köztudomású, hogy a Horthy-korszak magyar tudományos életében számos példája volt az antiszemita diszkriminációnak. Sokan kényszerültek emigrációba, hogy aztán soha ne térjenek vissza. Ehhez itt hozzá kell tenni, hogy nem csak zsidó tudósok vagy jövőbeli tudósok hagyták el az országot, volt egy általánosabb kilátástalanság is. A *numerus clausus*ként elhíresült 1920. évi XXV-ös törvénycikk és végrehajtási utasítása nyomán százak és százak kényszerültek külföldi továbbtanulásra, már akik megengedhették maguknak, és ki tudja hányan egyáltalán nem tanulhattak. Brno mai Masaryk Egyetemén nemrég angol nyelvű emléktáblát avattak a szociológiai tanszék forgalmas patiójának falán a következő szöveggel, magyar fordításban: „Több száz magyar diák tanult ebben az épületben a Német Műszaki Egyetemen 1928 és 1938 között. A zsidóellenes »numerus clausus« törvénykezés megakadályozta, hogy hazájukban tanuljanak. Gyermekeik hálásak a Cseh Köztársaságnak a vendégszeretetért.”² Micsoda kontraszt, a magyarországi tanulási lehetőségtől megfosztott magyar állampolgárok Csehszlovákiában tanulhattak.

Idővel aztán számos áldozata volt a tudomány emberei között is a még Horthy Miklós országlása alatt lezajlott deportálásoknak, majd a nyilas uralom alatti vérengzéseknek. Richter Gedeon, Bródy Imre, Steiner Lajos, Mauthner Nándor, Fellner Frigyes csak néhány ismertebb név. Az áldozatok között kevés volt az akadémikus, de csak a zsidókat érintő diszkriminatív választási gyakorlat, és nem a tudományos meritum hiánya miatt. (Lásd még Hargittai, 2017.) A Horthy-korszak és a holokauszt áldozatául esett ismert és még nem ismert, vagy a tudományos pálya elől elzárt tehetségek számbavételére kísérlet sem történt. Az MTA honlapján szereplő dokumentum viszont – éppen a múlttal való szembenézés helyett – olyan történelemhamisítás, amely a Terror Háza és a Szabadság téri, a német megszállásra vonatkozó emlékmű szellemiségével rokonítható.

¹ Forrás: Fónagy Zoltán és Potó János *A Magyar Tudományos Akadémia története*. 2016. február 1. A honlap még megnevezi a szerzőket, akik jegyzik ezt a leírást. Egy tetszetős angol nyelvű kiadvány ennek a szövegnek a fordítását már szerzők nélkül közli, és készítőként személytelenül a Magyar Tudományos Akadémia Kommunikációs [Fő]Osztályát jelöli meg (Fónagy–Potó, 2016).

² Megköszönöm Szóke Annamáriának, hogy megküldte az emléktábla fényképét, és tájékoztatót az emléktábla leleplezéséről.

A fentebb idézett összefoglalás alkalmatlan arra, hogy abból reális képet alkothassunk a magyar tudományosság Horthy-korszakbeli helyzetéről, és hogy abból tudomást szerezzünk arról, hogy huszonöt éven keresztül voltak a magyar tudományosságot is érintő antiszemita törvények, volt magyar holokauszt, amelyben a magyar tudományosságot veszteségek érték, volt egy világháború, és arról sem alkothatunk reális képet, hogy mennyire diszkriminatívak voltak az akadémikus-választások a Horthy-korszakban. Jeleztem a véleményemet a honlapot működtető MTA Kommunikációs Főosztálynak, és a következő választ kaptam: „A rövid Akadémia-történetben nem tudjuk ilyen részletességgel bemutatni az Ön által felvetett korszakot (illetve ebben az esetben a többi korszak részleteit is ki kellene bontanunk), ezért nem tudjuk átírni ezt a bekezdést.”³ Felvetődik a kérdés, milyen részletességgel kellene írni az MTA történetéről ahhoz, hogy az antiszemitizmus, a holokauszt és a világháború által okozott veszteségek említhetők legyenek? Lehetnek történészek, akiknek a véleményét tükrözi a fent idézett bekezdés, de elfogadhatatlan, hogy ez a Magyar Tudományos Akadémia honlapján, mintegy az Akadémia által hivatalosnak elfogadott értékelésként jelenjen meg. A magyar változatot még szerzők jegyzik, de az angol nyelvű változat már szerzők nélkül, egyszerűen csak MTA-dokumentumként jelenik meg.

Az MTA Horthy-korszakbeli működésének értékelésével kapcsolatban tanulságos Szent-Györgyi Albert álláspontja. Szent-Györgyit 1935-ben választották meg a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának, miután 1931-ben már jelölték, de nem választották meg. Szent-Györgyi akkor már nemzetközileg elismert tudós volt. Rendes tag közvetlenül az 1937-es Nobel-díját követő legelső alkalommal lett, 1938-ban. Mondhatnánk azt is, hogy Szent-Györgyi a Nobel-díjjal érte el az akadémiai rendes tagságot.

Szent-Györgyi az Akadémia főtítkárához írt 1945. november 30-i levele többek között a következőket tartalmazza, az általam történt kiemeléssel:

„...Őszinte és mély sajnálkozással állapítottam meg, hogy az Akadémia elzárkózott minden olyan reform elől, mely megújulásához vezetett volna. *Ilyen megújulás nélkül pedig az Akadémia nem lehet Széchenyi eszményének méltó képviselője. Az Akadémia nagy mértékben felelős nemzeti katasztrófánkért.* Alapítójának elgondolása szerint az Akadémiának a szellemi függetlenség és a haladás fellelővára kell lennie. Ehelyett az akadémia a szervilizmusnak és fél-tudománynak lett a fészke, és ez az akadémia, mely József főhercegben találta meg legméltóbb vezetőjét és Orsósban tudományos eszményét, még ma is szinte változatlanul ül együtt és állja el az ország ujjaépítésének útját. Akadémia nélkül az országot ujjaépíteni lehetetlen, ez az akadémia pedig jelen szervezetével és névsorával az ujjaépítés munkájára képtelen. Most már több mint félszáz évvel

³ Rédey Soma főosztályvezető-helyettes közlése e-mailben 2017. július 13-án.

az újjáépítés, melyben az akadémiának kellett volna legelől járnia. Ehelyett az akadémia üresen kongó falai megett tétlen, csendben várja az idők mulását, elfoglalva azt a központi helyet, melynek betöltésére képtelen. ...”⁴

Sietek hozzátenni, hogy a levélben említett Orsós Ferencet 1945. július 20-án zárták ki az Akadémia tagságából. Orsós például 1941-ben a Felsőházban indokolta az akkor bevezetésre kerülő zsidóellenes törvényt. Az Orsós kizárásához vezető vádak egy kivétellel jogosak voltak. A kivétel Orsós tevékenysége volt a katyni tömeggyilkosság kivizsgálásában. Ezeket a tömeggyilkosságokat valóban a szovjetek követték el, Sztálin és más szovjet vezetők közvetlen bűnrészességével.

Mostanában sok szó esik arról, hogy a Horthy-rendszer idején nemcsak elűldözték a tehetségeket, hanem igyekeztek repatriálni őket. Ez azonban Wigner Jenőre és sok más kiválóságra nem vonatkozott. Az antiszemita rendszer nem tekintette Wignert és a többi zsidó vagy zsidó származású tudóst magyarnak. Wigner nagyon finoman, de nagyon egyértelműen tudta magát kifejezni. Amikor Szegeden megüresedett a fizikaprofesszori állás, a kiváló fizikus, korábban szegedi, majd budapesti professzor, Ortway Rudolf felvetette Wignernek ezt a lehetőséget. Wigner 1936. január 13-án Amerikából ezt írta Ortwaynak: „...éppen azon nem tudományos szempontok uralkodása, amelyek jelenleg úgyis kizárttá teszik az én kilátásaimat erre az állásra, mondom ezeknek a szempontoknak az uralkodása ezen állást egyszersmind igen kevésbé kívánatosá is teszik.”⁵

Vannak olyan vélemények, amelyek szerint a sok kiváló magyar tudós távozása Horthy Magyarországról nem volt kényszerű emigrálás. Wigner ezt másképp látta. Wigner szerint Polányi Mihály „1933-ban, Hitler uralomra jutásakor *hasonló okokból* emigrált Németországból az angliai Manchesterbe, mint amiért eredetileg Magyarországról távozott” (kiemelés tőlem) (Wigner, 2001). Polányit az 1920-as évek végén a magyar sajtóban azzal vádolták meg, hogy megtagadta magyarságát. Polányi válaszában világosan megfogalmazta, mi az, ami a távozásra ösztönzi, sőt kényszeríti a felemelkedésre és értelmes életre vágyó fiatalokat. Polányi megjegyezte, hogy a *numerus clausus* törvény további nehézségeket jelent, de a magyarországi kilátástalanság nem csak a zsidó fiatalokat készíti a távozásra. Többek között ezt írta Berlinből: „Visszatekintve, a mélységet látom, melyből engem, egyet a sok közül, szerencsés segítő kezek kimentettek. Visszatekintve, ott látok félúton megrekedve elveszni Polányi Mihályokat, jó barátaimban, akik visszamaradtak, ismeretlen szegény fiúkban, tucatszám olyanokat és különbeket,

⁴ Részlet a levélből. A Szent-Györgyi levelet az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzik 48/1946 iktatószámmal.

⁵ Wigner Jenő K785/139 jelzésű leveléből Ortway Rudolffhoz, az MTA Könyvtár Kézirattárában.

mint én, kidobva az egyetemről, numerus claususok és más klikkek drótsövénye előtt elterülve, rokkantak halmán.” (Polányi, 1991, 26.)⁶

A Horthy-korszakban több esetben is akadémikus volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter és az akadémikus miniszterek is erőteljesen képviselték a diszkriminációs oktatáspolitikát. Az akadémikus minisztert Klebelsberg Kuno elhíresült megjegyzése jellemzi, milyen cinikusan kezelte a diszkriminációt. Egy 1924-es parlamenti felszólalásában a következőt mondta: „Adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot, akkor majd hatályon kívül fogjuk tudni helyezni a numerus clausust.”⁷ Az akadémikus miniszter Hóman Bálint 1939 nyarán megvalósította régi törekvését, és titkos minisztériumi rendeletben intézkedett a *numerus clausus* középiskolai bevezetéséről.⁸ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002* vonatkozó szócikke megemlíti, hogy Hóman minisztersége alatt épült ki az egységes középiskolai rendszer, de a *numerus clausus* középiskolai elrendeléséről hallgat (Glatz, 2003, I/524–526.). Az ilyen részleges tájékoztatás szerintem ugyancsak példa a történelemhamisításra.

Szent-Györgyi 1947-ben eltávozott az Egyesült Államokba, és az 1949-ben végrehajtott szégyenletes tagrevízió idején már nem volt jelen. Minden bizonnyal tiltakozott volna a sok igazságtalan visszaminősítés ellen. Akkor, 1949-ben a politika példátlanul durván beavatkozott az MTA működésébe, és lényegében lemásolták a Szovjet Tudományos Akadémián az 1928–1930-as években végrehajtott szovjetizálást. Ez azonban nem változtat azon az elítélő véleményen, amellyel Szent-Györgyi a Magyar Tudományos Akadémia Horthy-korszakbeli működését illette.

Még egy példát hozok fel annak illusztrálására, hogy az MTA vezetése adott esetben mennyire igyekezett valós vagy vélt politikai elvárásnak megfelelni. Ez a példa a Kádár-korszakból való. Az MTA székházának homlokzatát sok szobor díszíti, köztük hat tudósé: Isaac Newton, Mihail Lomonoszov, Galileo Galilei, Révai Miklós, René Descartes és Gottfried Leibniz. Lomonoszov helyén eredetileg az olasz festő Rafaello Santi állt utalva az MTA Széptudományi, azaz művészeti Osztályára, amely azonban a világháború után megszűnt. A nyelvtudós Révai Miklós a magyar nyelv ápolásában az MTA-ra háruló kötelezettségekre utal. A többiek világnagyságok. Amikor sor került a székház rekonstrukciójára, Rafaello Santi sérült szobrát nem állították helyre, és helyére Lomonoszov szobra került.

Lomonoszov fontos természettudós volt, ha nemzetközi mércével nem is világnagyság, de az oroszországi tudomány története szempontjából kétségtelen-

⁶ Polányi megjegyzi, hogy a rokkantak halmán kifejezéssel Adyt idézi. A jelen cikk témája szempontjából tanulságos Polányi teljes válaszát elolvasni. Nadas Sándor a *Pesti Futár* felelős szerkesztője és kiadója volt.

⁷ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922–1926. XXIV. kötet, 295. ülés, 320. oldal (1924. június 4.), idézi Kovács, 2012, 50.

⁸ K. Farkas Claudia (2010): *A körirat levéltári jegyzete*: MOL VKM K 592-1940-3-54654, idézi Kovács, 2012, 218.

nül. Az 1961 körüli rekonstrukció időpontja egybeesett Lomonoszov születésének 250. évfordulójával, de a választásnak politikai motivációja volt. Ez a politikai motiváció markánsan megjelenik az Akadémia vezetői és a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése közötti levélváltásban. Amint ez Rusznyák István elnöknek és Erdei Ferenc főtitkárnak az MTA Könyvtár Levéltárában őrzött feljegyzéseiből kiderül, az Akadémia vezetői azt vetették fel, hogy Lenin vagy Marx szobrával helyettesítenék Rafaello Santi szobrát. Ez még az MSZMP vezetésének is sok volt, és ki is fejezte nemtetszését anélkül hogy konkrét javaslatot tett volna a cserére. Ezután került sor Lomonoszov kiválasztására. Az Akadémia vezetői tehát szükségét érezték annak, hogy az MSZMP-hez forduljanak egy olyan ügyben, ami maradhatott volna az MTA belügye, és „túl-
lihegték” a valós vagy vélt elvárásokat abbéli igyekezetükben, hogy azoknak megfeleljenek.

Ebben az írásban hatalmas témához (talán darázsfszékbe?) nyúltam, ráadásul amatőr történészként (bár nem amatőr kutatóként). Tudom, hogy a témát hézagosan tárgyalom, és a téma alapos és szakszerű feldolgozást igényel. Feltételezem azt is, hogy vannak, akik a numerus clausust és cikkem egyes más vonatkozásait is a Magyar Tudományos Akadémia illetékességén kívül esőnek tartják.⁹ Szerintem viszont ezek a vonatkozások mind beletartoznak az MTA illetékességébe. Ezt nemcsak azért gondolom így, mert például Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint, a Horthy-korszak meghatározó kultúrpolitikusai akadémikusok voltak, hanem azért is, mert a Magyar Tudományos Akadémia a magyar tudományosság legfőbb letéteményese, és nem lehet olyan ezzel közvetlenül vagy közvetetten kapcsolatos kérdés, amely kívül esne ezen az illetékességen.

Hosszú ideje érzem, hogy a magyar történettudomány adós az MTA történetének alapos és szakszerű feldolgozásával. Az utóbbi időben aztán ezzel szemben azt látom, hogy az MTA honlapján az engem legjobban érdeklő Horthy-korszak magyar tudományosságáról megjelent anyag megtévesztő és alkalmatlan arra, hogy valamennyire is reális képet alkothassunk az MTA-ról. Írással azt szeretném demonstrálni, hogy nemcsak Magyarországnak, de a Magyar Tudományos Akadémiának is őszintén és tudományos alapossággal szembe kell néznie a múlttal. Ez a szembenézés lehet fájdalmas és esetenként kínos, de úgy gondolom, a szembenézés példaértékű lehet, és növelné azt a bizalmat, amellyel a magyar közvélemény ezt a nagyszerű intézményt megtiszteli.

⁹ A *numerus clausus* számomra érzékeny téma, amennyiben hasonló tapasztalatot éltem át, igaz, egy másik rezsimben: 1955 augusztusában megsemmisítették gimnáziumi felvételemet arra való hivatkozással, hogy nagyapámnak üzlete volt. Kitűnő bizonyítványom komplikálta a helyzetemet, és még pótfelvételként meghirdetett lakatostanulónak sem vettek fel. 1959-ben az akadémia egyetemi felvételemet, hogy nevelőapám valamikor üzlet-(társ)tulajdonos volt.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Megköszönöm az MTA Könyvtár munkatársainak, elsősorban Hay Diana levéltárvezetőnek és Mázi Béla főkönyvtárosnak hatékony és szívélyes segítségét.

IRODALOM

- Fónagy Z. – Potó J. (2016): *A Magyar Tudományos Akadémia története*. 2016. február 1. <http://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670>
- Glatz F. (főszerk.) (2003): Hóman Bálint. In: Glatz F. (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. I. kötet A–H. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ–Tudománytár, 524–526.
- Hargittai I. (2017): Terebélyes fehér folt a magyar tudományosság történetében. *Múlt és Jövő*, 3, 102–124. Előzmény: Hargittai I. (2013): Hetvenéves fehér folt. *Magyar Tudomány*, 174, 9, 1035–1045. <http://www.matud.iif.hu/2013/09/02.htm>
- K. Farkas C. (2010): *Jogok nélkül. Zsidó lét Magyarországon, 1920–1944. (Politikatörténeti Füzetek 32)* Budapest: Napvilág Kiadó
- Kovács M. M. (2012): *Törvénytől sújtva: A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág Kiadó, 238.
- Polányi M. (1929): „Polányi Mihály Nadas Sándorhoz”. *Pesti Futár*, 37–38. Repr. In: *Polanyiana*, 1991, 01. 26. <http://www.polanyi.bme.hu/periodical/period.php?n=1991-01&d=1991-01&p=35>
- Wigner, E. P. (2001): Michael Polanyi's. In: *The Collected Works of Eugene P. Wigner*. Vol. VII. *Historical and Biographical Reflections and Syntheses*. (Annotated and edited by J. Mehra) Berlin–Heidelberg–New York: Springer-Verlag. Eredeti megjelenés: *Nature*, 261, 83–84. (06 May 1976) DOI: 10.1038/261083a0, <https://www.nature.com/articles/261083a0.pdf>